

הרב איתם שמעון הנקין הי"ד

המאמר שלפנינו נשלח למערכת ע"י הכותב ז"ל שפרסם מפרי עטו בגליונות קמ"א וקנ"ג והערות שונות, ובטרם עת נגדעו חייו בשיא פריחתו ע"י בני עולה מרצחים ישמעלים ימ"ש, בי"ט בתשרי השתא, המקום ינחם את משפחתו בתוך שאר אבלי ציון וירושלים. הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו.

דין מלטול בעלי חיים וציפורי נוי בשבת

שימוש בבעלי חיים ואסור רק מצד מוקצה, מה שאין כן כשהטלטול הוא עצמו התכלית, כבנידון דידן, פשוט דזה מקרי שימוש, מידי דהוה אשפשוף התינוק כדי לשעשעו הנזכר בגמרא (שבת קנ"ד ע"ב).

ויש באחרונים שכתבו דהיינו דאיכא פלוגתא בזה בין מהר"ח או"ז להרא"ש. ולדידי אינו נראה לומר כן, שהרי לא נכתבה דעתם בשווה אלא מהר"ח שלח לשאול בזה, והיינו שלא היה הדבר גמור בידי להתיר, וכתב בשאלתו הנראה לו - ועל זה השיבו הרא"ש לאיסור, ואם כן הדעת נוטה שביטל מהר"ח דעתו מפניו (וכמ"ש במנוחת אהבה ח"א פ"ב סעיף מ"ח בהערה). וראה בפסקי ר"מ קלויזנר שבת דף מ"ז ע"א (נדפס בס' שיטת הקדמונים למסכתות שבת ע"ז וחולין) שהעתיק רק תשובת הרא"ש. ועוד שמהר"ח ביאר טעם היתר רק בדיני מוקצה ואין אנו יודעים ביאור דעתו גבי האיסור שכתב הרא"ש מצד שימוש בבעלי חיים.

ומכל מקום עיין בשו"ת בצל החכמה (ח"ה סי' ל"ג אות ז', וע"ע שם סי' ל"ד) שדייק בדברי המאירי ביצה ל"ו (בסוף ע"ב) דמשמע שסובר שגזירת שימוש בבעלי חיים אינה אלא בבהמות ולא בעופות. ולפי דבריו שפיר איכא תרי דעות בראשונים בזה. עיי"ש. אמנם כל זה דווקא גבי עופות, ואילו גבי חיות אפילו הן קטנות לא פליג המאירי דיש בהם איסור שימוש בבעלי חיים, שהרי מקודם לכן (בסוף ע"א) הזכיר איסור שימוש בבעלי חיים לגבי כלבים; והרי לא שייך לחלק בגודל הכלב.

בשו"ע או"ח סי' ש"ח סעיף מ"ה מבואר דאסור לטלטל בהמה חיה ועוף, וביאר המשנ"ב (ס"ק קמ"ו) ע"פ עטרת צבי ושאר אחרונים דהם בכלל מוקצה כעצים ואבנים, דהא לא חזו למידי. והנה בדורנו דנו לעניין טלטול בעלי חיים שמגדלים בבית, אי מהני מה שתכליתם לשעשוע הילדים להחשיבן ככלי שייחדו לתשמיש היתר שלא יהיה בהם דין מוקצה. שכעין זה דעת ההלכות קטנות (ח"א סי' מ"ה) כנודע, כל שבעלי החיים ראויים לזה, אבל לא כן נראה מרוב הפוסקים, וקמו שהעלה בשו"ת יביע אומר ח"ה או"ח סי' כ"ו, עיי"ש באורך (ובחזון עובדיה שבת ח"ג עמ' קט"ו-קכ"א), וע"ע בשו"ת אז נדברו ח"ח סי' ל"ו בסופו.

איסור שימוש בבעלי חיים

ובעיקר צויין בזה לשו"ת מהר"ח אור זרוע בסוף סי' פ"א-פ"ב, שמהר"ח או"ז סבר להתיר לטלטל עופות המזמרים בכלובם, דכיוון שבני אדם נהנים מקולם לאו מוקצי נינהו, אבל הרא"ש כתב לאסור מתרי טעמי, חדא משום מוקצה דאין תורת כלי עליהם, ותרתיה דהרי אסרו חז"ל להשתמש בבעלי חיים ולא פלוג בתקנתא (ויש לאסור יותר בבעלי חיים דאין משתמשין בבעלי חיים ולא פלוג רבנן בבעלי חיים). ויש בדורנו שפירשו סוף דברי הרא"ש נמי מענייני מוקצה, עיין בהליכות יצחק שבת סו"ס ל"ז, ולא נהירא לענ"ד. והנה הגר"מ אריק במנחת פתים (סי' ש"ה) הקשה מה עניין שימוש בבעלי חיים לטלטול; ולפענ"ד יש ליישב דשאני לטלטול עבור תכלית אחרת דלא מקרי

האם אפשר לייחד בעל חיים לתשמיש היתר

והנה בערוך השלחן (סי' ש"ח סעיף ס"ה) כתב שבעלי חיים הם מוקצה היותר גדול; ומשמע דלא שייך בהם כלל עניין ייחוד למהוי כלי, דהרי הם בעל חיים ובריה העומדת בפני עצמה ואי אפשר להם להיחשב כחפץ לעניין זה. ונ"ל שיובן זה היטב לפי מה שביאר מהר"י אבובב בסוף סי' ש"ה גבי חי הנושא את עצמו, עיי"ש ("שהאדם כשהוא מתנועע מה שמניע אותו הוא נפשו, והנפש אין לה משא, וגם כן כשרוכב על הסוס מי שמניעו לרכוב ולהיות עומד הוא הנפש... ולא דמי זה למשא של דברים אחרים שהכבוד הוא מצד המשא עצמה". והיינו שבעלי חיות בריה בפני עצמה הן ואינם כחומר וחפץ בעלמא). ובפרט בנידון דידן לא מסתבר לענ"ד לומר שבע"ח הנועד לשעשוע ומשחק הילדים יחשב בסתמא כמיוחד לשימוש למהוי כעין כלי, שהרי בהרבה חיות כהאי גוונא עיקר השעשוע הוא בהתבוננות בהנאת מראן ונווין ופעולתן ומעשיהן ושאר עניינים כיו"ב, ובכל אלה אינו מפריע כלל שהם מוקצים מצד עצמם, ורק מקצת מהשעשוע הוא על ידי נשיאתן וטלטולן - ואם כן לא שייך בהן כל כך ייחוד לתשמיש מסויים עד שיוסר מהן דין מוקצה דבעלי חיים.

אמנם בגוף העניין, הנה מדברי בעל המאור והתוספות והר"ן ריש ביצה גבי מוקצה דתרנגולת (וע"ע במהרש"א ומהר"ם מלובלין ושאר אחרונים שם), ורוב רבותינו המפרשים בסוגיין דחליבת עז בשבת קמ"ד ע"ב (עיי"ש), נראה דשפיר שייך עניין ייחוד בבעלי חיים להתירם בטלטול. שכן ביארו שמפני שבסתמא עומדים לשחיטה ואסור זה בשבת הריהם מוקצים, שמע מינה שאילו היו עומדים לעניינים אחרים שהם היתר לא היו מוקצים. וכגון אם מבעוד יום אנו יודעים שנצטרך לשוחטה לחולה, אינה מוקצה כי מיוחדת לאכילה באופן שהוא

היתר כעת (כן כתב המאירי בשבת שם). ומעתה אם כן לפי מה שמבואר באחרונים בסעיף מ"ה דשייך ייחוד דבר לשם משחק וכיו"ב, הכא נמי בחיות נוי, דעומדות ומיוחדות לעניין זה של היתר ולא הוי מוקצה.

ולפי זה לכאורה יש לשאול אם כן אמאי לא נדון בשאר בבעלי חיים דין כלי שמלאכתו לאיסור (דמוקצה מחמת איסור לא שייך בכה"ג, דלא דחאו בידים כמ"ש הב"י ריש סי' שי"ח), ואמאי כתבו האחרונים דהריהן כעצים ואבנים. והיה לנו לומר דסוגיין דשבת קכ"ח ע"ב (וכן התוספות בדף מ"ה ע"ב) גבי אפרוחים שמבואר שמוקצים הם לגמרי, הנה אפרוחים פשיטא שאינם מיוחדים לשום שימוש; וכן תרנגולת העומדת לביצים אין מתעסקים עמה בשום דבר ועל כן מקרי לא חזיא; אבל בעלי חיים העומדים לאכילה (והובלת משא וכל שכן רכיבה), חזינן מכל הראשונים הנ"ל דאין אנו אומרים דאינם ראויים כצורות ואבנים, אלא דחזיא וקאי לדבר האסור. ואולי זה טעם ההיתר של מהרש"ל בתשובה (סי' י') לדרוך אחר תרנגולים שבביתו וליטלן, שתמה עליו הט"ז (סי' ש"ח ס"ק כ"ב) נהי דאינו אסור משום צידה אבל איך הותר מצד מוקצה, יש לומר דמיירי בתרנגולים העומדים לאכילה והיה צריך לטלטלם לאיזה תכלית (כגון להרחיקם מחדרו) והוי צורך גופו ומקומו. אמנם הרי כעין זה הוא היתר בעל הלק"ט, לטלטל בעלי חיים כדי לשחק תינוק, דהוי כעין צורך גופו - ודחאוהו האחרונים כאמור.

ולכן על כרחך יש לומר דלעולם בעלי חיים אפילו עומדים לאיזה תכלית לא מקרי כלי. ולכן כשמוקצים מחמת ששימושם אסור, הריהם כצורות ואסור גם לצורך גופו ומקומו. וכמו שכתב הברכי יוסף כאן (אות ד'; ויעויין בתהלה לדוד ס"ק מ"ב). ומכל מקום אין חוזרים הדברים למה שכתבנו תחילה דלפי זה לא שייך בהם ייחוד להתירם, כי מדברי רוב הראשונים

באותיות קטנות הוא מהעורכים - ובאמת תוספת זו ליתא בהדפסה הראשונה של התשובה בספר טלטולי שבת (עמ' ז'); ואם כן תמהני מאד איך נחתו להוסיף על לשון הגרמ"פ מה שהוא ההיפך מסתימת דבריו (ואם קבלה היא בידם מדברים שבעל פה היה להם לציין זאת לחוד ולא להכניס בגוף דבריו שבכתב, וגם עדיין לא יהא מובן כלל איך בתשובה המקורית העיקר חסר מן הספר).

ובפרט שבאיגרות משה או"ח ח"ד סי' ט"ז כתב דהכלי עם דגים קטנים שנעשו לנוי אסור לטלטלו משום דבעלי חיים מוקצין הם; ומה שרוצים לחלק דהתם התשמיש עיקרו לנוי בלא טלטול, אי אפשר לומר כן דהרי ראייתו שם אינה מצד זה אלא מהתוספות בשבת מ"ה ע"ב דמסקי דלא כה"ר יוסף שהתיר לטלטל אפרוח לצחק בו תינוק, ואילו השואל בח"ה סי' כ"ב הנ"ל רצה להתיר מצד זה ממש; וחזינן דאף על פי שדגים מיוחדים לכך ולהבדיל מאפרוח, הגר"מ פיינשטיין לא סבר דהדבר מועיל להוציאם מכלל בעלי חיים דמוקצין נינהו. (ולומר שהטעם שאסור הטלטול בזה הוא מצד שמיוחדים להם מקום שלא לטלטל, זה אי אפשר כי גופא באו"ח ח"ה סעיף כ"א [אות י"ג] כתב שאין לאסור משום זה גם שעון קיר וכיו"ב שהריהן לנוי).

דעת הגרש"ז אויערבך

ובדעת הגרש"ז אויערבך הנה יש מקום בירור. דמחד גיסא אכן מבואר דסובר דשייך שיהא בבעלי חיים דין תשמיש היתר אם הם מיוחדים לעניין מסויים, וכנלמד מדבריו שהובאו בספר שמירת שבת כהלכתה פרק י"ח (הערה ס"ב) לחלק בין סתם אפרוח דמוקצה אף דחזי לשחק בו לבין כלב נחיה שעומד ומיוחד לשימוש מסויים דמסתבר דלא חשיב מוקצה, וכן בפרק כ"ז (הערה צ"ו) שכתב - בהוספות ותיקונים - שאינו יודע למה יהא לדג דין מוקצה שהלא הוא מיוחד לנוי (וזה שלא כאיגרות משה הנ"ל).

כאמור נראה דשייך. אלא שזה אינו אלא דומיא דבהמה העומדת לשחיטה ואכילה; מה שאין כן תרנגולת להטיל דשאני כמו שכתבנו לעיל, שאין מתעסקים עמה בשום דבר על כן מקרי לא חזיא. ולפי זה פשוט שציפור נוי בכלוב שאין מתעסקים עמה מקרי לא חזיא, והנאת קול ומראה וכיו"ב אינו מועיל לזה; וזהו שכתב הרא"ש. וכן בכל בעל חיים שרוב תכליתו ליהנות ממנו על ידי נוי וקולו ומראהו, לא יועיל מה שלפעמים הילדים משתעשעים בגופו. אבל בעל חיים שכל תכליתו להשתמש בגופו באופן היתר, כגון כלב נחיה, שפיר מהני ייחוד (וכהגרש"ז אויערבך דלקמן). ואם כן לכאורה הוא הדין הכא, באותן חיות נוי שעיקר תכליתן להשתעשע בגופן ממש ולא רק בראייתן ושמיעתן וכו'.

איברא כל זה מצד עניין מוקצה, אבל כאמור הרא"ש הוסיף בזה עוד טעם לאסור מצד שימוש בבעלי חיים והוא איסור בפני עצמו. וסובר ששייך אפילו בעופות, וגם שאר ראשונים מודים על כל פנים בכלבים וכיו"ב. ולכן אפילו דנימא דשייך בבעלי חיים דין ייחוד וכו', לדינא אי אפשר להתיר שימוש בהם בשבת על ידי טלטול (דהיינו הרמת החיה לשם הנאה ממנה וכיו"ב) אפילו אם הם מיוחדים למשחק.

דעת הגר"מ פיינשטיין

והנה בדורנו יש שהביאו להתיר טלטול חיות נוי לפי מה שמצאו שכן דעת הגר"מ פיינשטיין והגרש"ז אויערבך. אולם אחר העיון לענ"ד לא נמצא בדבריהם סימוכין מספיקים לנידון דידן. תחילה גבי הגרמ"פ, הוא ע"פ הנדפס באיגרות משה או"ח ח"ה סי' כ"ב (אות כ"א) שנשאל אם ציפורים קטנים שמצפצפין וילדים משחקים בהם חשיבי מוקצה, ותשובתו "כל בעלי חיים הו"ל מוקצה, אפי' באותן שהתינוקות משחקין בהן", ומזה מבואר לאיסור, אבל אחר כך נוסף באותיות קטנות "אלא א"כ הם מיוחדים לשעשועים (פעטס)". והנה כמבואר שם בהקדמת הכרך כל הנוסף

שאני סומא דאיכא לגביו צער וכבוד הבריות וצורך מצווה שיהא מותר בלאו הכי). וממילא באופן דשייך איסור שימוש - היינו אף בהרמת החיה לשם הנאה כנ"ל - לא מצינו עד כאן בדעת הגרשז"א להתיר כולי האי. וראיתי לתלמידו המובהק הגר"א נבנצל (בהגהות ביצחק יקרא סוף סי' ש"ח) שבאמת כתב לאיסור.

איברא כל זה לפי המובא מהגרשז"א אויערבך בשמירת שבת כהלכתה - אבל בדורנו בספר שלחן שלמה סי' ש"ח ס"ק ע"ד אות ד' נדפס מכת"י בקצרה להתיר גם טלטול ציפורים וכלבים העומדים למשחק "כיון שתשמישם הוא לטלטל ממקום למקום". ואם זהו העיקר בדעת הגרשז"א נמצא לכאורה שסובר דגזירת שימוש אינה אלא בבהמה; ואמנם כאמור מצינו בראשונים שלא כן. ולכן יותר נראה שסובר שבמקום שאינו אסור מצד מוקצה גם זירת שימוש ליכא. אמנם עדיין קשה, שבהמשך ספר שלחן שלמה (סי' ש"י ס"ק י"ב) הובא מאיתו בקצרה להיפך, דציפורים כהאי גוונא הוי מוקצה, עיי"ש. ודוחק לחלק בין ציפורי המחמד, דהמציאות אחת היא, וגם הציפורים שלפעמים משחקים בהן רוב זמן הן בכלוב. ועוד נמי גבי דגים, אף שהעיר הגרשז"א כנ"ל שאינו יודע למה יהא לדג דין מוקצה, מכל מקום לדינא מצינו שהורה דדגי נוי מוקצה הם, כמבואר בשמירת שבת כהלכתה (במהדורה החדשה) פכ"ז הערה צ"ח וק"ד, עיי"ש. ולכן עדיין אנו צריכים למודעי בדעתו וצ"ע.

והיסוד לזה שיהיה שייך בבעלי חיים ייחוד לתשמיש היתר, כבר ביארנוהו למעלה. ואמנם בספר שמירת שבת כהלכתה במהדורה החדשה (פ"כ הערה קע"א) נקט המחבר למסקנה דלא מהני יחוד בבעלי חיים כדי להשתמש בהם, ולכאורה סותר למה שהסתמך על דברי הגרשז"א בעניין כלב נחיה; אבל נראה שיש לחלק בין ייחוד בעלמא, כגון לקחת אפרוח האמור להיות נועד לעניין אחר ולייחדו, שאינו מועיל לזה כשלעצמו כי כאמור סוף סוף בעלי חיות אינם כחפצים - מה שאין כן כשזהו כל תכלית הבעל חיים אליבא דאדם, וככלב נחיה, שפיר מהני.

אמנם עד כאן לא דן הגרשז"א אויערבך אלא מצד מוקצה, אבל לטעם האיסור השני שכתב הרא"ש מצד איסור שימוש בבעלי חיים, לא העיר ולא מידי (ולא משמע בדבריו שמצדד להכריע נגד הרא"ש, עיי"ן באורך בהערה הנ"ל שבפרק כ"ז); ובאמת לא היה צריך להשיב כי בדגים פשיטא לכולי עלמא דלא גזרו חז"ל איסור שימוש (וע"ע בשו"ת אז נדברו ח"ח סי' ל"ו אות ב'), ובכלב נחיה מלבד שאין זה ברור שהליכה עמו מקרי שימוש, גם כיוון שנעשה זה על ידי הרצועה המחוברת לקולר אפשר דהוי צידי צדדין שמותר (ולא דמי לעגלה, דהתם הכל כלי אחד כמו שכתבו האחרונים מה שאין כן הכא שיש לקולר תכלית בפני עצמו, מידי דהוה אסוגר הכלב שכתב הרמב"ם שבת פ"כ ה"ה, וע"ע בערוך השלחן סי' ש"ה סעיף י"ז ואכ"מ. ואף דתמצית לדיחווי,

מסקנה

ולדינא, בשלמא לעניין שלא למחות בנוהגים להקל שיש להם על מה לסמוך, אבל לעניין להורות כן לכתחילה, אפילו אם היה ברי לנו להיתר בדעת הגרמ"פ והגרשז"א היה לדון אם אמנם לנקוט כוונתייהו נגד רוב הפוסקים דאסרי - ומכל שכן שעדיין אנו מסופקים בדעתם כנ"ל.